

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУДДІВ СУДІВ ЗАГАЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ

Єгорова В.С.

доцент факультету соціології і права

Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»

Конституційно-правовий статус судей судової влади загальної юрисдикції, які визначають зміст і внутрішню сутність судової влади, пройшли складний історичний шлях зародження, становлення та розвитку. Кожній історичній формі було притаманне своє розуміння статусу судей судової влади і на кожному окремо взятому історичному етапі цей статус складав особливе коло напрямів, видів і форм діяльності судей судової влади загальної юрисдикції, які стосуються вирішення правових конфліктів.

Constitutional legal status of judges of courts of general jurisdiction. Their evolution, definition, correspondence with other parts of the judicial power are studied. The main criteria of the courts function classification are identified and main types of functions of the courts of general jurisdiction and their system are analyzed.

Конституційно-правовий статус судів загальної юрисдикції, що виражають зміст і сутність судової влади, пройшов складний історичний шлях зародження, становлення та розвитку. Кожній історичній формі було притаманне своє розуміння статусу судів і на кожному окремо взятому історичному етапі цей статус складав особливе коло напрямів, видів і форм діяльності судів загальної юрисдикції щодо вирішення правових конфліктів.

Ключові слова: становлення, суд, судді, судів загальної юрисдикції, статус, судочинства.

Становлення і розвиток конституційно-правового статусу судів загальної юрисдикції в Україні розвивалися у контексті його світової генези, оскільки територія сучасної України тривалий час знаходилася під впливом сусідніх держав і переймала окремі елементи їхніх судових систем, у тому числі й такі, що визначали функціональну спрямованість судів загальної юрисдикції.

Історію становлення і розвитку судів загальної юрисдикції України можна розділити на такі хронологічні межі: із VI ст. – до створення Конституції Пилипа Орлика 1710 р.; з 1710 р. – до здійснення судової реформи 1864 р.; з 1864 р. – до формування радянської системи правосуддя у 1919 р.; становлення і розвиток судів загальної юрисдикції з 1919 до 1991 р.; становлення і розвиток конституційно-правового статусу судів загальної юрисдикції в незалежній Україні в 1991–2002 рр.; із початку проведення судової реформи 2002 р.

Перші згадки про статус судів їх місце у державі і суспільстві сягають своїм корінням до різних епох і цивілізацій. Ці згадки можна знайти у папірусах Давнього Єгипту XVII–XVI ст. до н. е., “Книзі Суддів” Старого Заповіту, Законах Ману тощо. Зокрема, М. М. Коркунов писав: “Давні царі були, насамперед, суддями, а не законодавцями, і в первісному суспільстві була повністю відсутня уява про можливість довільно змінити встановлені зачатки права. Початковою точкою прояву державного володарювання було судові рішення, а не закон”.

У Київській Русі князь судив сам, або через посадників та тиунів. Судові рішення виконували різноманітні княжі агенти і вірники, мечники та ін.

Вищою судовою владою був наділений князь, який здійснював правосуддя щодо всіх справ, де хоча б однією з сторін виступав представник феодальної аристократії, а найбільш складні судові справи з участю феодалів розглядав колегіальний орган – боярська рада на чолі з князем. Інші справи, що не стосувалися феодальної знаті, вирішували представники місцевої адміністрації – посадники, волостелі тощо.

Після запровадження християнства на Русі та зростання впливу церкви на суспільне і державне життя Київської Русі з'являється церковний суд, який очолювали єпископи, архієпископи, митрополити, що був наділений правосуддям у релігійних справах і справах, де сторонами виступали церква або населення залежне від монастирів. Безперечно, що судді за доби Київської Русі значно диференціювалися за суб'єктами судочинства, але таке розмежування судів загальної юрисдикції вбачається прогресивним для епохи раннього феодалізму.

На кінець XIV ст. українські землі опинилися у складі сусідніх держав: Галичина і Західне Поділля у складі Польського королівства, Північна Буковина – у складі Угорщини (з XVI ст. – у складі султанської Туреччини), Закарпаття – під владою угорських магнатів (пізніше – у складі імперії Габсбургів), Південно-Західні землі – у складі Великого князівства Литовського. Після об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського у єдину державу – Річ Посполиту в 1569 р., значна частина українських земель опинилася у складі Речі Посполитої, що сприяло подальшій полонізації функцій судів загальної юрисдикції.

Поряд із вищеописаною судовою системою існувала козацька система судочинства, що мала свої властивості. Суд у козацькій системі здійснювався кошовим отаманом, довбишем, паланковим полковником, а в окремих випадках і всім кошем. При здійсненні правосуддя запорізькі козаки поклалися на військового суддю, який був уповноважений розглядати всі кримінальні та цивільні справи. Здійснення козацьких судів загальної юрисдикції ґрунтувалося на основі козацьких традицій та звичаїв.

У 1648–1654 рр. в Україні відбувається національно-визвольна боротьба, націлена на створення власної державності. У цей період козацькі суди керуються, як і раніше, нормами звичаєвого права (зберігається шлякування або гоніння слідом як міра судового переслідування), але необхідно звернути увагу на процес формування національної правової системи, хоча в цей період українське судочинство ще ґрунтується на Литовських статутах і Магдебурзькому праві.

Процес відродження української державності в другій половині XVII ст. потягнув за собою і формування власного судочинства. Воно створюється уже в ході бойових дій. Природно, для того часу функціями судочинства наділяється козацька старшина – сотники, полковники, а також спеціально виділені судді. Скажімо, в статейному списку посланця Московської держави Григорія Унковського до Богдана Хмельницького згадується в квітні 1649 р. військовий суддя Матяш.

Органом найвищої влади була рада, в якій юридично всі козаки мали право брати участь. Вона розв'язувала головні військові і господарські справи та здійснювала судочинство. Поступово зростає роль ради козацької старшини. До складу старшинської ради входили полковники, сотники та генеральна (або військова) старшина. Вона виконувала військові та адміністративні функції. До неї входили обозний, два осавули, два судді та писар.

Військовий суддя обирався на загальній раді із простого товариства. Він займався розглядом кримінальних справ та цивільних спорів, які виникали у Війську Запорозькому. Військовий суддя здійснював судовий розгляд, проте остаточний вирок затверджувався рішенням кошового отамана чи військовою радою. Суддя був зобов'язаний здійснювати судочинство швидко, справедливо та неупереджено. В своїх рішеннях він керувався не писаним законом, а переказами чи традиціями, які переходили з вуст в уста.

До обов'язків генерального судді входили нагляд за виконанням універсалів гетьмана, суд над винними з числа генеральної чи полкової старшини за його вказівкою. Так, генеральний суддя Антон Жданович, котрий розслідував навесні 1656 р. справу в білоруському полку Івана Нечая, наказав двох винних старшин з Ніжинського полку повісити, а їхніх спільників у злочині проти мирного населення – “бити в два кії нещадно, так, що вони ледве чи житимуть потім”.

Саме генеральний суддя розглядав справи про державні злочини, був найвищою апеляційною інстанцією для полкових і сотенних суддів.

Для цивільного населення була створена така система судів: козацькі, сотенні, полкові суди та генеральний суд.

Козацькі суди були першою ланкою в судовій системі. Вони розглядали справи та приймали рішення за участю всієї громади. Козацьке судочинство ґрунтувалося на давніх звичаях Запорожжя, де суд відбувався на загальній військовій раді, в якій брали участь всі козаки. Такий порядок розгляду справ зберігся і в нижчому козацькому суді.

Іншою ланкою судової системи були полкові та сотенні суди. Полковники та сотники могли особисто здійснювати судочинство, в деяких полках і сотнях були полкові і сотенні судді. Під їх юрисдикцію підпадала основна маса судових справ козаків, селян та міщан. Вони розглядали цивільні та кримінальні справи, зокрема, справи про вбивства, розбій, крадіжки та інші найбільш поширені злочини.

Найвищою ланкою судової системи був генеральний суд при гетьманові. До його складу входили два генеральні судді та судовий писар. Генеральний суд фактично був апеляційною інстанцією. Він займався справами, які надходили від полкових і сотенних судів. Крім того, генеральний суд розглядав деякі справи, з якими прохачі зверталися прямо до гетьмана.

Нову систему судоустрою очолив гетьман. Як керівник козацтва він, власне, зосереджував всю владу в своїх руках і був найвищим суддею в державі. Компетенція гетьмана, теоретично, була необмежена. Він міг розглянути будь-яку справу по першій інстанції і винести вирок, що не підлягав перегляду. Такі великі судові повноваження гетьмана можна розглядати як недолік державного устрою, внаслідок поєднання судової та адміністративної влади. Разом з тим вони є свідченням високого авторитету глави держави в Гетьманщині.

У містах, на які поширювалась дія привілеїв магдебурзького права, існували міські суди. Вони були символом міського самоврядування, гарантом непорушності “міських” прав.

Оскільки і Україна, і Польща були невдоволені умовами Зборівського договору 1649 р., в червні 1651 р. військові дії відновилися. Їх результатом стало підписання 18 вересня 1651 р. ще більш невигідного для України Білоцерківського мирного договору. За ним чисельність реєстрового війська скорочувалась наполовину, і воно могло перебувати лише у Київському воєводстві. Судочинство у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах переходило під владу шляхти.

На початку 1654 р. молода гетьманська держава, не маючи змоги втриматись поміж двома ворожими силами, Польщею й Москвою, була змушена укласти військовий союз з північним сусідом на умовах васалітету.

Московський цар, беручи під свій протекторат Гетьманщину, зобов’язався не втручатися у внутрішні справи України, зокрема в її судочинство, яке було у виключному віданні місцевих судів. Після Переяславської Ради були підготовлені “Статті Богдана Хмельницького” від 17 лютого 1654 р., з якими він вислав послів до Москви, де вони були стверджені із значними поправками царем і боярською думою 21 березня 1654 р. В першій статті гетьманового проекту договору було поставлено чітку вимогу незалежності судівництва: “В начале изволь твое царское величество подтвердить права и вольности наши войсковые, как из веков бывало в Войске Запорожском, что своими правами суживались, и вольности свои имели в добрах и судах; чтоб ни воевода, ни боярин, ни стольник в суды войсковые не вступался, но от старших своих чтоб товарищество сужены были: где три человека казаков, тогда два одного должны судити”.

Таким чином, Україна за часів Б. Хмельницького здобула право на власне судочинство та власне право у незалежних судах як символ свободи і державності, це змушені були визнати і в Москві.

На цей час в Україні практично була сформована своя власна судова система з чітко визначеним правосуддям. Росія рахувалася з цією системою судоустрою і в царевій грамоті від 27 березня 1654 р. за Україною визнавалося право на існування національної системи судоустрою.

Уніфікувати статус суддів судів загальної юрисдикції в Україні в силу історичних обставин національного державотворення було доволі складно. Зокрема, тривалий час судді судів загальної юрисдикції на Лівобережжі визначалися нормативними положеннями Литовського Статуту, у Маріуполі діяв т. зв. “грецький суд”, на місцях продовжували діяти звичаєві суди.

Судова реформа, що мала місце на теренах українських земель, які входили до складу Російської імперії, була проведена у другій половині XIX ст. Хоча русифікація української судової системи почала здійснюватися з початку сторіччя, коли виконання судових дій переписувалося виключно російською мовою.

Проведенню цієї реформи передувало підписання імператором Олександром II Маніфесту про скасування кріпосного права і “Положення про селян, що виходять з кріпосницької залежності”, яке складалося з 17 законодавчих актів. У продовження кріпосної реформи 20 листопада 1864 р. були прийняті Судові статuti, які законодавчо закріпили в Російській імперії суддів судів загальної юрисдикції.

З 1743 р. до 1756 р. затяглися узгодження тексту «Права, за якими судиться малоросійський народ». Це етапна подія у становленні української правової системи. Кодекс став результатом майже 15-річної напруженої праці кращих правників Гетьманщини і акумулював у собі випробувані життям здобутки вітчизняної правової думки. На них були й окремі посилення у судовій практиці. Адже зміст цієї кодифікованої збірки не обмежувався тільки Литовським статутом, а включав чимало положень з інших законодавчих актів, окремі норми козацького звичаєвого права, а також деякі оригінальні новели.

Судовий устрій за Кодексом передбачає дві категорії судів – загальні і спеціальні.

Найвищою інстанцією, що здійснювали судді судів загальної юрисдикції з судового нагляду з 1780 р., був галицький сенат у складі верховної судової палати (м. Відень). Змішання судової інстанції, що була наділена вищою наглядовою дією у Галичині, на нашу

думку, стало предтечею поширення судової реформи 1782 р. у Австрії на всю територію Галичини. Вже в 1784 р. у Галичині діяла така ж система судів як і в Австрії, що виконували ті ж самі дії, що й австрійські суди.

Після перетворення Австро-Угорщини в 1867 р. на дуалістичну монархію, що складалася з двох держав – Австрії та Угорщини, у Галичині та на інших землях, що входили до її складу, почала діяти поновлена австрійська система судів загальної юрисдикції.

На початок ХХ ст. конституційно-правовий статус суддів судів загальної юрисдикції перебував у тому ж стані, що зазначався вище. Але початок Першої світової війни посилив спрямованість суддів судів загальної юрисдикції на карально-репресивні дії. Зокрема, показовим було існування військово-польових судів, юрисдикція котрих поширювалася і на цивільне населення, що перебувало у зоні військового стану.

16 грудня 1917 р. був прийнятий Закон “Про заведення апеляційних судів”, яким передбачалося створення трьох апеляційних судів: Київського, Харківського і Одеського, компетенція яких поширювалася на навколишні губернії. Апеляційний суд складався з голови, заступника і кількох суддів. Проте і тут позначилася непослідовність реформування: повноваження і організація апеляційних судів майже не відрізнялися від повноважень і організації дореволюційних судових палат. 23 грудня 1917 р. в розвиток попереднього приймається Закон “Про умови обсаджень і порядок обрання суддів Генерального і апеляційних судів”, за яким усі судді обиралися Центральною радою на три роки більшістю в 3/5 голосів. Освітній ценз при цьому не мав значення. При апеляційних судах були затверджені посади старших прокурорів і прокурорів, їх призначав Генеральний секретар судових справ. Слід відзначити, що Харківський і Одеський апеляційні суди так і не були створені.

Пізніше, 2 червня 1918 р., гетьманський уряд України у законі про структуру і статус Генерального суду не лише визначив його завдання, а й конкретизував правосуддя Генерального суду, який був сформований ще за часів Української Центральної Ради. Виходячи зі структури Генерального суду, що складався з трьох департаментів – цивільного, карного і адміністративного, можна виділити три основні ланки у сфері правосуддя. Це розгляд цивільного, кримінального та адміністративного судочинства.

Після зречення П. Скоропадського влади 18 листопада 1918 р. влада у державі переходить до Директорії УНР. В умовах поглиблення політичної соціально-економічної кризи у державі Трудовий конгрес приймає Закон “Про форму влади в Україні”, відповідно до якого, вся влада у державі належала Директорії.

І з’їзд народних суддів, який відбувся в лютому 1918 р. в Харкові, висловився за введення порядку перегляду вироків народних судів. До виконання своїх обов’язків закликалися усі колишні царські судді.

Зазначимо, що у період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. як у Західній, так і у Східній Україні існували численні конституційні проекти щодо державного устрою України, в яких значна увага приділялася судовій владі. Зокрема, підрозділ “д” “Правосуддя” розділу 3 “Виконання народної волі” конституційного проекту С. С. Дністрянського “Конституція Західно-Української Народної Республіки” (1920 р.) передбачав нормативне положення, відповідно до якого конституційно-правовий статус суддів судів загальної юрисдикції згідно з їх підсудністю належали Державному Судовому Трибуналу і судам, що підлягали цьому Трибуналу.

14 лютого 1918 р. запроваджуються посади головних губернських військових комендантів, які отримували право створення революційних військових судів для оперативного розгляду справ про вбивство, підпали та розбій. Відразу ж після розгляду справи такий суд розформовувався. До його складу входили професійний суддя, два представники від громадськості і чотири – за призначенням військового коменданта. У розгляді справи мали право брати участь захисник, приватний обвинувач і приватний позивач.

Складною була ситуація щодо визначення конституційно-правового статусу суддів судів загальної юрисдикції в Україні. Перші українські декрети про суд (25 жовтня 1917 р. – 4 січня 1918 р.) сприяли організації міських, повітових і сільських судів, що мали різні назви, структуру призначення. В цей період правосуддя в Україні часто здійснювалися радами та загальними зборами громадян. Систему судів загальної юрисдикції визначав перший декрет Народного Секретаріату про суд від 25 жовтня 1917 р., а 4 січня 1918 р. Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів затвердив постанову “Про введення народного суду в Україні”.

Спершу ЗУНР залишає попередню судову систему. Суддям і іншим працівникам судових органів пропонувалося принести присягу на вірність українському народові та державі. Тих, які скомпрометували себе антиукраїнською діяльністю і переконаннями, було звільнено.

Згодом у лютому 1919 р. Державне секретарство судових справ отримало доручення провести судову реформу. Всю територію ЗУНР було розділено на 12 судових округів і 130 судових повітів. Відповідно належало обрати окружні і повітові суди. Надавалася гарантована можливість обрати своїх суддів і національним меншинам: поляки мали обрати 25 суддів, євреї – 17.

Для вирішення справ крім постійного народного судді залучались народні засідателі. Народні судді і народні засідателі обирались у містах – Радами депутатів, а в повітах – виконками. Судді – строком на один рік, а народні засідателі – на 6 місяців з правом дострокового відкликання.

Вводився також касаційний порядок оскарження вироків і рішень народних судів. Для перегляду справ у касаційному порядку в масштабі міста чи повіту організовувались ради (з'їзди) народних суддів, які складались із усіх постійних народних суддів міста чи повіту.

Судова реформа в Росії 1864 р. щодо формування корпусу суддів передбачила поєднання принципу призначення та виборності суддів. Зокрема, мирові судді обирались на 3 роки населенням і затверджувались урядом, а голови, товариші голови та члени окружних судів призначались “височайшою владою за поданням Міністра юстиції”.

Уперше положення про незмінюваність суддів було законодавчо закріплене в ст. 243 Статутів судових установ 1864 р., відповідно до якої судді не можуть бути ні звільнені без їх прохання, ні переведені з однієї місцевості в іншу. Винятки становили випадки тривалої хвороби, нез'явлення судді до виконання обов'язків, учинення ним злочину, оголошення його неспроможним боржником. Але в результаті проведення судової контрреформи вже 20 травня 1885 р. було створено вищу дисциплінарну присутність Сенату, яка одержала право зміщення і переміщення суддів.

З 1985 р. стали з'являтися публікації, автори яких висловлювали думку, згідно з якою тривалий і безперервний стаж роботи суддів повинен заохочуватися, а багато хто прямо говорив про необхідність закріплення положення про довічне виконання суддями своїх обов'язків.

Однак уже з перших років радянської влади організація судів на засадах виборності населенням та регулярної звітності відповідала покладеному на них завданню як органу диктатури пролетаріату. В юридичній літературі 20-х років XX ст. підкреслювалось, що безперечна позитивна якість першого декрету про суд полягає в тому, що “...він скасував “незалежність” і “незмінюваність” суддів”.

Згідно з Конституцією СРСР 1977 р. до 1 грудня 1988 р. суддівський корпус будувався на засадах обрання суддів районних (міських) народних судів громадянами на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на 5 років. Судді вищестоящих судів обирались відповідними Радами народних депутатів також на 5-річний строк. Судді військових трибуналів обирались Президією Верховної Ради СРСР строком на 5 років, а народні засідателі – зборами військовослужбовців військових частин строком на 2,5 роки.

Світовий досвід показує, що частіше всього професійні судді призначаються главою держави, наприклад, у США, Франції, Бельгії, Нідерланди. Однак, і такий порядок наділення суддів повноваженнями не забезпечує призначення на посаду кращих. Небезпека тут полягає в протекціонізмі, впливі різних політичних сил, особистих симпатій посадових осіб, від яких залежить призначення судді на посаду.

На сьогодні можна говорити про зародження нового етапу розвитку конституційно-правового статусу суддів судів загальної юрисдикції в Україні. Врахування недоліків судової реформи, потреба проведення політичної реформи в Україні, вибори Президента України та якісні соціально-економічні зміни потребують подальшого реформування судової системи України, а відтак – і зміни та вдосконалення конституційно-правового статусу суддів судів загальної юрисдикції. Видається, що таке реформування конституційно-правового статусу суддів судів загальної юрисдикції може знайти своє об'єктивне законодавче відображення в новому спеціально розробленому та відповідно прийнятому кодифікованому нормативно-правовому акті, наприклад, у Судовому кодексі України, положення якого б не лише зняли існуючі нормативні колізії у сфері судочинства, а й сприяли б подальшому розвитку та вдосконаленню конституційно-правового статусу суддів судів загальної юрисдикції.

Література:

1. Сусло Д. С. Історія суду Радянської України (1917–1967) / Д. С. Сусло. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 234 с.
2. Там само.
3. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – К. : Либідь, 1961. – 206 с.
4. Сусло Д. С. Історія суду Радянської України (1917–1967) / Д. С. Сусло. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1968. – С. - 24 с.
5. Сусло Д. С. Історія суду Радянської України (1917–1967) / Д. С. Сусло. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1968. – С. - 104 с.
6. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – К. : Либідь, 1961. – С. - 106 с.
7. Падох Я. Боротьба України-Гетьманщини за незалежне судівництво / Я. Падох // Правничий вісник. – Нью-Йорк, 1955. – Кн. 1. – С. 11–14.
8. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. Пам'ятки політико-правової культури України / [ред. колегія О. М. Мироненко (голова), К. А. Вислобоков (відп. секретар), І. Б. Усенко, В. В. Цвєтков, Ю. С. Шемшученко]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1997. – 547 с.
9. Там само.
10. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 400 с.
11. Сусло Д. С. Історія суду Радянської України (1917–1967) / Д. С. Сусло. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1968. – С. - 111.
12. Сусло Д. С. Історія суду Радянської України (1917–1967) / Д. С. Сусло. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1968. – С. - 120.